

قدیم پنجابی نثر دی روایت تے ارتقائی صورتاں

رضوان علی، پی ایچ ڈی

لیکچرار پنجابی، بابا گرو نانک یونیورسٹی ننگانہ صاحب

ذیشان علی

ریسرچ اسکالرشعبہ پنجابی، بابا گرو نانک یونیورسٹی ننگانہ صاحب

The Tradition and Evolutionary Development of Ancient Punjabi Prose

Rizwan Ali, PhD

Lecturer in Punjab

Baba Guru Nanak University, Nankana Sahib

Zeeshan Ali

Research Scholar (Punjabi)

Baba Guru Nanak University, Nankana Sahib

Abstract

Ancient Punjabi prose constitutes a significant and relatively underexplored dimension of the history and development of Punjabi literature. It not only reflects the linguistic evolution of Punjabi but also preserves the social, cultural, religious, intellectual, and moral traditions of Punjab. This study examines the literary tradition and evolutionary development of ancient Punjabi prose, with particular emphasis on its linguistic, thematic, cultural, and intellectual dimensions. Ancient Punjabi prose provides valuable insights into the early forms of the Punjabi language, including its vocabulary, idiomatic expressions, stylistic features, and modes of expression. It also serves as an important repository of the customs, civilization, lifestyle, folk traditions, and collective social consciousness of earlier Punjabi society. The prose writings associated with Sufi scholars and religious thinkers convey significant teachings related to love, tolerance, compassion, morality, spiritual awareness, and human equality. In addition, these texts played an important role in strengthening the cultural identity and intellectual consciousness of the people of Punjab. The study focuses on selected works, including *Pakki Roti*, *Bohal Namaz*, *Waaz Nosha Peer*, and *Maslay Sheikh Farid kay*, to explore the evolution, literary significance, and intellectual dimensions of ancient Punjabi prose. The study argues that ancient Punjabi prose is not merely a linguistic or literary heritage but also a valuable source for understanding the historical, social, cultural, and intellectual evolution of Punjabi society. Its contribution to the dissemination of Sufi thought, moral values, social harmony, human equality, and cultural identity continues to remain relevant in contemporary times.

Keywords:

Punjabi Litratue , Literary Tradition, Evolutionary Development, Ancient Punjabi Prose, Pakki Roti, Bohal Namaz, Waaz Nosh Peer, Maslay Sheikh Farid kay, Punjabi Sufi, linguistic, folk traditions, cultural identity, social harmony, human equality.

انسان دی تخلیق توں بعد جدوں اوس نوں اپنے جذبات تے گل بات دوسریاں تک پہنچان دی لوڑ پئی اوس ویلے اوس نے اشاریاں داسہارا لیا، ہولی ہولی لفظاں دی پہچان سکھی تے زبان نوں وجود ملیا۔ وقت دے گزرن نال زبان ارتقا دے مرحلے وچوں گزری تے زبان وچ نکھار آند آگیا۔ ایس ویلے دنیا وچ تقریباً ست ہزار زبانیں بولیاں جاندیاں نیں۔ انسان ہمیشہ اپنے جذبات دا اظہار مختلف طریقیاں نال کردار ہیا اے۔ کدی شاعری تے کدی نثر وچ، کسے وی زبان وچ جیہڑا پہلا ادب تخلیق ہو یا اے اوہ لوک ادب اے۔ فیر وقت گزرن دے نال نال ہور صنفاں وچ وی ادب تحریر ہون لگا، کسے نے سفر نامہ لکھیا تے کسے نے آپ بیتی، کسے نے افسانہ لکھیا تے کسے نے ناول۔ پنجابی زبان دی تاریخ تے غور کریئے تاں تاں اوہ وی ایسے طرح ای ترقی دیاں راہواں طے کر کے آئی اے۔

پنجابی زبان برصغیر دیاں قدیم ترین زبانیں وچوں اک اے تے ایہ زبان دو جیاں زبانیں دی طرح اج وی اپنی ہوند نوں منوار ہی اے۔ پنجابی زبان وی دنیا دیاں ۹ وڈیاں زبانیں وچوں اک اے۔ تے پنجابی زبان پاکستان، بھارت، کینڈا، یو کے، تے اسٹریلیا جے مکاں وچ بولی جاندی اے۔ ایس زبان نوں بولن تے پڑھن آ لے لوگ پاکستان وچ سب توں زیادہ نیں۔ پنجابی صدیاں توں ای اپنے ادبی ورثے ثقافتی روایتاں تے عوامی اظہار دی امین رہی اے۔ اس توں علاوہ پنجابی زبان دی بنیاد شاعری نال جڑی ہوئی نظر آؤندی اے۔ پر نثر نے وی پنجابی ادب تے زبان دی ترقی واسطے اپنا کردار ادا کیتا اے۔ اس دے نال زبان نوں ترقی، فکری وسعت تے علمی روایت نوں مضبوط بنان وچ اک بنیادی کردار وی ادا کیتا۔ پر اتن پنجابی نثر وچ مذہبی تعلیمات، صوفیانہ افکار، اخلاقی اقدار، سماجی شعور تے عوامی زندگی دے مختلف پہلوواں نوں بڑی چنگی طرح پیش کیتا گیا اے۔ قدیم پنجابی نثر اپنی سادہ زبان تے اسلوب دی وجہ توں اہمیت دی حامل اے۔

قدیم پنجابی نثر صوفیا کرام، مذہبی عالماں، بزرگاں تے گرواں دیاں تحریراں توں شروع ہوندی اے۔ اوہناں نے پنجابی زبان نوں لوکاں تائیں مذہب، اخلاق، تے انسان دوستی دے پیغام دا ذریعہ بنایا۔ پنجابی نثر دا مذہب ۱۵ویں ۱۶ویں صدی وچ بنیا گیا۔ پر ایس دور وچ پنجابی نثر نوں لکھن دا مقصد ای اے سی کہ لوکاں وچ مذہبی تعلیمات، تے اخلاقی اقدار تے سماجی شعور پیدا کیتا جاوے۔ اوس دور دی پنجابی نثر سادہ

تے عام لوکاں دی سمجھ وچ آون والی سی جہیڑی معاشرے وچ عام رکئی تے اوس نثر نے پنجابی ادب دی بنیاد نوں ہو روی مضبوط کیتا۔ قدیم پنجابی نثر اوس ویلے دی عام بول چال وچ لکھی گئی تاکہ عام لوک اس نوں آسانی نال سمجھ تے پڑھ سکن۔ پر اتن پنجابی نثر وچ عربی، فارسی تے سنسکرت دے لفظاں نے پنجابی نثر نوں اک نویں فکری تے لسانی وسعت دتی۔ قدیم پنجابی نثر دی ریت دامطالعہ ایس لئی وی لوکاں لئی ضروری اے کہ ایس دے نال پنجابی زبان دے ارتقاء، اسلوب، فکری رجحاناں تے ادبی روایتاں نوں سمجھیا جاسکے۔ پر اتن پنجابی نثر وچ سادگی، روانی، حقیقت نگاری، نصیحت امیز انداز، تمثیلاں، ضرب المثلاں تے محاوریاں دا بے تحاشہ استعمال ملدا اے۔ جیہڑا ناں صرف ادب وچ حسن پیدا کر دالے بلکہ پڑھن ہار دی دلچسپی دا ذریعہ بند اے۔

نثر عربی زبان دا لفظ اے جس دا لفظی معنی بکھری ہوئی شے یا بکھیر نادے نیں۔ ریختہ اردو لغت دے مطابق:

"نثر دے لغوی معنی بکھری ہوئی چیز، بکھیر نا اور چھٹکانا ہیں؛ ادبی اصطلاح میں نثر وہ عبارت ہے جو نظم نہ ہو" (۱)

جد کہ پلاک ڈکشنری وچ نثر دی کچھ ایس طرح تعریف بیان کیتی گئی اے:

"نثر: (ع، مو) بول چال دی زبان دی مرتب تحریری شکل جیہدیاں ویلے دے نال نال کئی قسماں سامنے آچکیاں نیں" (۲)

اصطلاحی طور تے نثر توں مراد ایہو جی تحریر اے جیہڑی قافیہ تے ردیف توں آزاد تے شاعری توں علاوہ ہووے۔ نثر ادب دی اوہ صنف اے جیہڑی خیالات، احساسات، معلومات، تے تجربات توں بغیر کسے شعری پابندیاں توں اڈاک سادہ تے بیانیہ انداز وچ پیش کیتی جاندی اے جیہڑی عام لوکاں دے لوکاں لئی اک ٹول داکم کردی اے۔ پنجابی ادب وچ نثر دی ابتدا شاعری توں بعد وچ منظر عام تے آئی۔ ایس بارے قیاس کیتا جاسکدا اے کہ ایس توں پہلاں وی پنجابی زبان وچ کوئی نثر داکم ہو یا ہوئے گا۔ پر اس نوں سنبھالنے آلا کوئی نہیں سی یا اس نوں سانجھ کرن دی ذمیداری کسے نیں اپنے سر لین دی کوشش ناں کیتی ہووے گی۔ کیونکہ پنجابی زبان صدیاں پرانی زبان اے تے بد قسمتی نال لکھتی روپ چ صرف فرید الدین مسعود گنج شکر ہوراں دا کلام سبھ توں پہلاں ساڈے سامنے آؤندا اے تے ایہ پنجابی زبان دے پہلے وڈے شاعر متھے جاندے نیں۔ ایس گل دا گمان کیتا جاند اے پئی ایہناں توں پہلاں وی پنجابی لکھی گئی ہونی اے پر اوس دی سانجھ نہ ہو سکی۔

کچھ لوکاں دا مننا اے کہ پنجابی نثر دا مڈھ جنم ساکھیاں توں شروع ہوندا اے پر اوہندے بارے اختلاف رکھیا جاندا اے۔ کیونکہ اوہناں وچ پنجابی دے بہت گھٹ لفظ ملدے نیں۔ جنم ساکھیاں وچ پنجابی نثر دا عکس ای نظر آؤندا اے پر ایہندے وچ سنسکرت، ہندی، تے فارسی دا ورتار اہتتا اے۔ ایس گل بارے پروفیسر احمد حسین احمد قریشی قلعہ داری دی مرتب کیتی ہوئی کتاب رسالہ بوبل نماز مصنف حافظ برخوردار وچ لکھدے نیں:

"ایس طرح سکھاں دیاں کچھ جنم ساکھیاں، گوشاں تے پرچیاں تے ٹیکے دیاں اطلاواں ملدیاں نیں پر میرے نزدیک اے پنجابی زبان دی کچھ مڈھلی شکل اے۔ ایہوں سہی نرول پنجابی زبان نیں آکھیا جاسکدا۔ کیوں جے ایہناں وچ برج بادشاہ، سنسکرت تے پراکرتاں دے الفاظ بہت زیادہ نے۔ پنجابی زبان دا لفظ کوئی ٹاواں ٹاواں نظر آؤندا اے" (۳)

مواعظ نوشہ گنج بخش توں قدیم پنجابی نثر دا مڈھ مستھیا جاندا اے۔ نوشہ گنج بخش نے مواعظ نوشہ پیر لکھ کے پنجابی ادب وچ نثر دی نینہ رکھی۔ ہن دی اک نویں تحقیق نال ثابت ہويا اے کہ پنجابی نثر دا آغاز وی بابا فرید بارے لکھیاں گوشاں تے مسئلیاں توں ای ہوندا اے۔ ایہناں گوشاں تے مسئلیاں نوں گروارجن دیو جی دے بھتیجے سوڈھی مہربان (۱۵۸۱-۱۶۳۰ء) نے نوشہ پیر دے مواعظ نوشہ توں پہلاں لکھ کے بابا فرید بارے ایہناں نوں پنجابی ادب دا مڈھ بنایا۔ کتاب مسئلے شیخ فرید کے دے وچ اس بارے درج اے:

"اساڈی جاچے" مسئلے شیخ فرید کے "سولھویں صدی عیسوی دے آخری دہاکے توں ستارویں صدی عیسویں دے مڈھ (۱۵۹۵ء توں ۱۶۱۰ء دے وچکار) گرورام داس دے پوتر سوڈھی مہربان (۱۶۳۰ء-۱۵۸۱ء) دی گرو مکھی اکھراں وچ لکھی علمی سیوا دی انملی دات ہے" (۴) شرافت نوشاہی واعظاں دی قدامت بارے لکھدے نیں کہ ایہ واعظ سولھویں صدی دے آخر تے لکھے گئے ایس بارے شرافت نوشاہی دی کتاب مواعظ نوشہ پیر وچ درج اے:

"ایہ لکھے ہوئے واعظ میرے ویر پیر سید شریف احمد صاحب تے شرافت دی پڑچھول نال ۹۹۰ھ یعنی (۱۵۸۲ء) وچ پورے ہوئے۔ ایہہ نسخہ ٹھیکہ پنجابی زبان وچ لکھیا گیا اے۔ تے بڑے مان نال آکھیا جاسکدا اے جے ایہ دنیا وچ پنجابی زبان دی سب توں پہلی نثر دی کتاب اے۔ سب توں پہلاں پنجابی نثر حضرت نوشہ پیر نیں ای لکھی" (۵)

قدیم پنجابی نثر پنجابی ادب دی تاریخ دا نہایت اہم حصہ اے۔ ایہ نہ صرف زبان دے ارتقادی عکاسی کردی اے بلکہ پنجاب دے سماجی، ثقافتی، مذہبی تے فکری رجحانات نوں وی محفوظ رکھدی اے۔ قدیم

پنجابی نثر وچ صوفیانہ تعلیمات، مذہبی عقائد، اخلاقی اقدار، لوک دانش تے عوامی زندگی دے مختلف پہلوؤں دا اظہار ملدا اے۔ پنجابی نثر، شاعری دے مقابلے وچ ایڈی مستحکم تاں نہیں، ہنگی پر فیروہ ایس دی اہمیت کسے دی لحاظ نالوں شاعری توں گھٹ دی نہیں۔ قدیم پنجابی نثر میں ناں صرف لوکاں وچ مذہبی، اخلاقی، تے سماجی شعور پیدا کیتا بلکہ ایس نوں پنجابی زبان لئی علمی لحاظ نال اظہار دا وسیلہ وی بنایا۔

ایس گل داتے پک اے کہ قدیم پنجابی نثر دا مڈھ صوفیاں، بزرگاں نے ملفوظات، مذہبی رسالے، پکی روٹی، مسی روٹی، رسالہ بوبل نماز، واعظ تے تذکرے لکھ کے بنیا۔ پنجاب دے صوفی بزرگاں میں اپنے آسے پاسے دے لوکاں تائیں دینی تعلیمات تے تبلیغ لئی پنجابی زبان دا ورتار کیتا۔ اپنے مریداں نوں وی پنجابی زبان وچ تبلیغ کرن لئی آکھیا کیونکہ کہ ایہ زبان سادہ لوکاں دے دلاں تک جلدی اتر جاندی سی۔ جیس دی وجہ توں پنجابی نثر دی روایت ہو رکھلا پھریا۔ اوس دور وچ پنجابی نثر دا بنیادی مقصد علمی بنیاد نہیں سی بلکہ لوکاں دی اصلاح تے دین دی تبلیغ سی۔

شروع دے دور وچ پنجابی نثر دی سانوں کوئی ایڈی پکی پیڑی روایت تاں چو کھیاں تھواں تو نہیں ملدی پر جے ویکھیا جاوے تاں ۱۸ویں تے ۱۹ویں صدی وچ پنجابی نثر دے ڈھیر سارے نمونے ساڈے سامنے آؤندے نیں جیندے وچ، پکی روٹی، مسی روٹی، تے رسالہ بوبل نماز ورگیاں مسئلیاں دیاں کتاباں شامل نیں۔ حضرت نوشہ پیر دی قدیم پنجابی نثر دے واعظاں بارے شرافت نوشاہی دی کتاب مواعظ نوشہ پیر وچ لکھیا اے۔

پنجابی نثر دا مڈھ مول تے ستر اں ۷۰، اسیاں ۸۰ سالوں توں اتاں نہیں ٹپ دا۔ پر ایہہ کمال دی گل اے۔ جے حضرت نوشہ پیر نے پنجابی نثر وچ اک کتاب لکھ کے پنجابی نثر دا وی مڈھ بنجھ دیتا سی او دوں چھاپے خانے تے ہے نہیں سن۔ ایس سببوں ایہہ کتاب لوکاں دی نظری نہ پئی۔ تے اوہناں پنجابی نثر دا مول ناں پچھاتا" (۶)

حضرت نوشہ پیر شیر شاہ سوری دے پتر اسلام شاہ دے گھر جے اوہناں دا جم ۹۵۹ھ (۱۵۵۲ء) توں ۱۵۵۳ء (۱۵۵۳ء) وچ ہويا۔ شرافت نوشاہی دی کتاب مواعظ نوشہ پیر وچ آپ دی پیدائش بارے لکھدے نیں۔

"حضرت نوشہ پیر شیر شاہ سوری دے پتر اسلام شاہ دے وارے ۹۵۹ھ وچ گھوگانوالی

تحصیل پھالیہ وچ جے" (۷)

نوشہ گنج بخش دی پیدائش توں ویکھیا جاوے تاں اے واعظ اوہناں ۱۶ویں تے ۱۷ویں صدی عیسویں وچ ای لکھے گئے نیں۔ اوہناں دا لہجہ ڈیٹھ پنجابی اے پر فیروہ ایہہندے وچ اردو ورگے لفظ ملدے نیں۔

ایہناں دے واعظاں وچ اردو ورگے لفظ وی ایس توں ای ملدے نیں کیونکہ اوس دور وچ اردو اپنے عروج ول ٹر پئی سی تے نوشہ گنج بخش اردو دے ڈھلے شاعر اں وچ وی میٹھے جاندے نیں۔ کیونکہ نوشہ گنج بخش وی گجرات دے علاقے وچ ای پیدا ہوئے۔ تے اکھیا جاند اے کہ ایس جوبہ وچوں ہر زبان دا شاعر تے لکھاری نکلیا اے۔ اوہناں بارے شرافت نوشاہی دی کتاب مواعظ نوشہ پیر وچ لکھیا اے۔

"اردو داسب توں پرانا شاعر آپوں حضرت نوشہ پیر ای نے ولی دکنی توں پہلاں ایہناں اردو دایوان لکھیا سی۔ پنجاب دے لوک ولی دکنی نوں اردو شعراں دا باوا آدم مندے نے۔ پر اردو شعراں دا پہلا شاعر حضرت نوشہ پیر ہوری نے" (۸)

ہون اسیں گل کراں گے بابا فرید بارے ایہناں مسئلیاں، گوشاں تے جہیزے بابا فرید دی حیاتی تے اوہناں دی فکر بارے لکھے گئے نیں۔ بابا فرید نے اللہ دا پیغام تے اسلام دی تبلیغ بار دے علاقیاں وچ کیتی تے اوہناں دی فکر تے پیغام پہلاں اک نسل توں دوجی نسل تائیں سینہ بہ سینہ منتقل ہوندا ریا، تے اوس توں بعد تحریری شکل وچ لکھی گئی نثر (۱۵۹۵-۱۶۱۰ء) جو پنجابی نثر دا آغاز معلوم ہوندی اے۔ پروفیسر ڈاکٹر نبیلہ رحمن دا ایس کتاب نوں سودھن داسب توں اہم سبب قدیم پنجابی نثر دے ڈھ دانتارا کرنا اے۔ کہ پنجابی نثر حضرت نوشہ پیر توں پہلاں وی لکھی گئی اے جیہڑی بابا فرید دی فکر تے پیغام بارے لکھے ایہناں نثر دے مسئلیاں توں شروع ہوئی۔ ایس گل دانتارا کردیاں پتہ لگدا اے کہ واقعہ ای اے مسئلے اوسے دور دے ای نیں جیس دور وچ بابا فرید سن۔ ایہناں مسئلیاں دے اسلوب توں پتہ لگدا اے کہ ایہہ اوس زمانے دے ای لکھے ہوئے نیں۔ ڈاکٹر نبیلہ رحمن ہوراں اپنے انٹرویو وچ ایناں مسئلیاں دی تاریخ بارے دسیا:

"اے مسئلے تے گوشاں اوسے دور وچ ای لکھیاں گئیاں جہیزے دور وچ گرو گرنتھ صاحب

کمپائل کیتی گئی تے گرو گرنتھ صاحب گروارجن دیو جی نیں کمپائل کیتی" (۹)

ایہناں مسئلیاں دے جوڑن بارے ڈاکٹر نبیلہ رحمن ہوری کتاب مسئلے شیخ فرید کے دے وچ

لکھدیاں نیں:

"مسئلے شیخ پھرید (شیخ فرید) کے سوڈھی مہربان دی کھوج تے مت داسٹھ ہے۔ آپ پنجویں

گروارجن دیو جی دے وڈے بھرا پر تھی چند دے پتر سن۔ آپ دا اصل ناں منوہر داس

سی۔ تے سوڈھی مہربان دے ناں نال مشہور سن۔ آپ دا جنم جنوری ۱۵۸۱ء نوں ہویتے

۱۶۳۰ء وچ رب نوں پیارے ہوئے" (۱۰)

ایتھوں گو کیتی جاسکدی اے کہ ایہ مسئلے نوشہ پیر دی وفات توں تاں پہلے ای لکھے گئے نیں۔ کیونکہ اے گل تاں پکی پیڈی اے کہ اے مسئلے سوڈھی مہربان جہیڑے گوروار جن دیو جی دے بھتیجے نیں تے اوہناں اپنی وفات توں پہلاں ای ایہ مسئلے لکھے نیں۔ جہیڑے گورو مکھی پنجابی وچ لکھے ہوئے پنجابی یونیورسٹی پٹیالہ دی لائبریری وچ پے ہوئے نیں۔ جہیڑے ہتھ لکھت دے لکھے ہوئے نیں جہندے وچ مسئلے تے گوشٹاں شامل نیں۔ پر ایہ مسئلے ساڈے توں تن صدیاں تیکر اکھاں توں پروکھے ای رہے۔ پر ہون ایہ مسئلے ساڈے سامنے لیان والے لکھاری پروفیسر پریتیم سنگھ نیں جہیڑے چڑھدے پنجاب دے رہن آ لے سن۔ اوہناں ۱۹۶۰ء نوں ایہناں مسئلیاں بارے اپنی اک کتاب "پنجابی ساہت دا اتہاس" دے وچ کجھ لکھیا۔ جہندے توں سانوں ایہناں مسئلیاں بارے جانکاری ملی اے۔ ایس دے بارے پروفیسر ڈاکٹر نبیلہ رحمن ہورائ اپنی کتاب مسئلے شیخ فرید کے دے وچ لکھیا اے:

"پروفیسر پریتیم سنگھ نے ۱۹۶۱ء وچ لکھی گئی اک ہتھ لکھت 'گوسٹ سیکھ پھرید' (گوشٹ شیخ فرید) کی 'کجھ حصے ۱۹۶۰ء وچ پنجابی ساہت دا اتہاس' (پرا تن کال) دے ص ۱۴، ۱۳ اُتے درج کیتے جس نوں بھاشا و بھاگ پٹیالہ نیں چھاپیا۔ ایس لیکھ وچ اوہناں سب توں پہلاں بابا فرید توں متعلق نثر دی دس پائی جس دا قلمی نسخہ اوہناں دی اپنی ذاتی لائبریری وچ موجود سی" (۱۱)

جے ہن ویکھیا جاوے تاں بابا فرید دا کلام (اشلوک) دی سکھاں دی مذہبی کتاب گرو گرنٹھ صاحب وچوں ملیا اے۔ تے گرو گرنٹھ صاحب گوروار جن دیو جی نیں ۱۷ویں صدی عیسویں وچ جوڑی سی۔ ایتھوں ای ایہ گل وی سامنے آؤندی اے کہ جے بابا فرید دا کلام (اشلوک) ڈھائی سو سال توں ودھ دے عرصے مگروں لکھیا تے سانجھیا جاسکدا اے تے اوہناں دے نثر دے نمونے وی مل سکدے نیں۔ گوشٹاں تے مسئلیاں بارے ایہ کم سوڈھی مہربان ہورائ کر کے بابا فرید دے ایہناں مسئلیاں نوں پنجابی نثر دا وی ٹڈھ بنادیتا۔

ایہ ساڈے پنجاب دے وسنیکاں دی گھاٹ اے کہ اوہناں اج تائیں پنجابی ادب ول آن دی کوشش ای نیں کیتی۔ جے کوئی کم پنجابی ادب دا ہویا مل گیاوے تے اوس نوں ای سبھ کجھ سمجھ کے وادھے پادیندے نیں نہ کہ اوس ادب دی پرکھ پڑچھول کر کے اوہندا نتارا کیتا جاوے۔ حالاں کہ ادب وچ کجھ وی حرفِ آخر نہیں ہوندا کجھ نہ کجھ نواں نکتہ نکل ای آندا اے جس تے تحقیق کر کے نویاں راہواں نکلیاں نیں۔

اسیں ایہناں مسلیاں دی گل بات کریئے تاں اے مسئلے ۱۶ویں صدی دے آخر تے ۱۷ویں صدی دے شروع وچ لکھے گئے نیں۔ ایہناں بارے پروفیسر ڈاکٹر نبیلہ رحمن ہوراں اپنی کتاب "مسئلے شیخ فرید کے" دئے وچ لکھیا اے:

"اساڈی جاچے" مسئلے شیخ فرید کے "سولھویں صدی عیسوی دے آخری دہاکے توں ستارویں صدی عیسویں دے مڈھ (۱۵۹۵ء توں ۱۶۱۰ء دے وچکار) گرو رام داس دے پوتر سوڈھی مہربان (۱۶۳۰ء-۱۵۸۱ء) دی گرو مکھی اکھراں وچ لکھی علمی سیوا دی انملی دات ہے۔ جنہاں دے نیلی بار قصور دے نیڑے (ہون محمدی پورہ لہند اپنجاب پاکستان) وچ رہن دیاں تے مسلماناں نال تعلق دیاں شہادتیاں وی موجود نیں" (۱۲)

نوشہ پیر تے مسئلے شیخ فرید کے دے بارے پروفیسر ڈاکٹر نبیلہ رحمن ہوری اپنی کتاب "مسئلے شیخ فرید کے" آکھیا اے:

"مسئلے حضرت نوشہ گنج بخش دے (شاہ مکھی یا فارسی لپی) وعظاں توں کئی دہاکے پہلاں دی لکھت ہے۔ جس دی زبان تے بیان ڈھنگ نیلی بار دے وسیب نال چوکھی میل وی رکھدے نیں اتے ادبی کھوجکاراں تے پارکھاں نوں ایس اُتے بھرواں یقین وی ہے" (۱۳)

مسئلیاں دے اسلوب بارے گل کریئے تاں ایہناں مسئلیاں دا اسلوب ملتان بولی (جو بار دے علاقے وچ بولی جاندی سی) دے بہت نیڑے دا لگدا اے۔ کیونکہ بابا فرید وی ملتان دے علاقے دے رہن والے سن تے ایہ مسئلے وی اوس جوہ دے لوکاں کولوں ای سن سنا کے لکھے گئے نیں۔ کیونکہ ایہ مسئلے کسے دی لکھت توں سامنے نہیں سی آئے بلکہ لوک ادب دی طرح ایہ وی سینہ بہ سینہ سوڈھی مہربان تائیں اپڑے۔ مسئلیاں توں انج تاں نہیں لگدا کہ جیویں خود گھڑے گئے ہون۔ بلکہ اے تاں بابا فرید دے نال بیٹے ہوئے لمحیاں دا اک عکس معلوم ہوندے نیں۔ جیہڑے شیخ شرف، شیخ بہاؤ الدین تے اوہناں دے نال رہن والے لوکاں دے راہیں سینہ بہ سینہ ساڈے تیکر اپڑے۔ اس دا پکا ثبوت اوس وقت ملدا اے جدوں فوائد الفوائد تے سیر الاولیا وچ درج بابا فرید دی حیاتی دے لنگائے ہوئے ڈھنگ تے اوہناں دیاں کرامات دے بارے وی لکھیامد اے۔

ایس نويس تحقيق نال جہیڑی پروفیسر پریتیم سنگھ تے پروفیسر ڈاکٹر نبیلہ رحمن ہوراں ساڈے سامنے لیاندی اے۔ تے اوہناں دسیا کہ پراتن پنجابی نثر دا مڈھ بابا فرید دی فکر تے پیغام بارے لکھے ایہناں مسئلیاں توں ای شروع ہو یا اے۔ وکھری گل ایہ کہ ایہہ تحریراں سولہویں صدی وچ سامنے آیاں نے اوس توں پہلے اے متن دے روپ وچ نہیں سن۔ سوڈھی مہربان دے ہتھ لکھت کھڑے توں ایہناں دونوں دودواناں نے ایہ تحقیق ساریاں دے سامنے لیاندی۔ ایہناں گلاں توں پتا لگدا اے کہ حضرت نوشہ پیر پنجابی نثر دے دو جے وڈے لکھاری نہیں جنہاں دے واعظاں نیں پنجابی نثر وچ وادھا کیتا۔ فیر اے سلسلہ چلدا چلدا آج دے دور تائیں اپڑ گیا تے پنجابی نثر تے پنجابی زبان نوں چار چن لگ گئے۔

حضرت نوشہ پیر دے واعظاں دے اسلوب بارے ویکھے تاں اوہناں دا اسلوب بڑا سادہ، اثر انگیز تے روحانی جیا لگدا اے۔ اوہناں دے واعظ عام لوکاں دے لوکاں دی سمجھ وچ آون والے نیں۔ ایہناں واعظاں وچ قرآن پاک تے حدیث پاک دے حوالیاں نال روحانی، اخلاقی تے اصلاحی پہلو اں نوں اجاگر کیتا گیا وے تاکہ لوگ ایہناں نوں پڑھ کے لوکاں وچ دینی شعور تے عملی اصلاح نوں فروغ ملدا اے۔ نوشہ پیر دے ۵ واعظاں بارے دسیا جاندا اے پر پنجویں واعظ دا کوئی چنگا ثبوت نہیں ملدا۔ ایس لئی شرافت نوشاہی دی کتاب واعظ نوشہ پیر دے وچ چار واعظ ای درج نہیں جنہاں وچوں اک واعظ دی ونگی ویکھو۔

" بابا جان حضرت صالح پیغمبر (علیہ السلام) نے ثَمُور تے قوم اوسدی نوں کفر تھوں ہٹکیا سی۔ تاں اونہاں وڈیائی دے غرور نال اونہاں نوں کجھ نہ جاتا۔ تے کہیا نہ نیا۔ تے ویر پیئے۔ تاں کجھاون لگے۔ تے دکھاون لگے ڈاچی پیغمبر دی سواری والی نوں پانی پیو نوں جھلیوئے۔ تے کوہ کھاون دی صلاح کیتیوئے۔ جو آپے پیغمبر اوکھا ہو سی۔ پر جال اوٹھنی پکڑ کے۔ کوہ کے ونڈ لیوئے۔ تاں اللہ تعالیٰ کفر تے ظلم دی شامت اونہاں اُتے چھوٹیاں وڈیاں سنے۔ زناں منساں سنے۔ برابر غضب تے قہر کیتا۔ تے عذاب گھلیا۔ تاں بابا سائیں تے سائیں والیاں نال ڈونگھیاں۔ بھلی ناہیں۔ جو آکڑ سی سو اکھڑ سی۔ کسے وڈیائی تے بھلیئے ناہیں۔ پڑھ

کلمہ سچ دا۔ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ مُحَمَّدٌ رَّسُولُ اللَّهِ " (۱۴)

جے ایس واعظ دا اسلوب ویکھیا جاوے تاں ایہ بڑے سوکھے لفظاں وچ لکھیا گیا وے ایہنوں ہر بندہ سن کے بڑی چنگی طرح سمجھ سکدا اے۔ ایہناں واعظاں نوں اگر بابا فرید دے مسئلے شیخ فرید کے دے اصل متن نال رلایا جاوے تاں او بڑی اوکھی زبان لکھی ہوئی اے جہیڑی ہر بندہ نہیں سمجھ سکدا۔ نوشہ پیر

کیونکہ اردو زبان نال وی لگن رکھن والے سن تے اردو زبان بڑی میٹھی جی زبان اے تے اوہناں دی ایس زبان کر کے اوہناں پنجابی نوں وی سادہ تے عام فہم زبان وچ لکھن دی کوشش کیتی۔ صوفی بزرگاں تے اللہ دے نیک بندیاں داکم لوکاں نوں سوکھ دین داسی ناکہ لوکاں نوں اوہناں دی دیتی ہوئی تبلیغ سمجھ ای ناں آوے۔ بزرگاں تے اللہ دے نیک بندیاں نیں جینی وی تبلیغ کیتی وے اوہناں اوندے وچ مقامی زبان دا ورتاوا کیتا وے۔ نوشہ پیر نیں وی ایس وجہ توں ای آسان دے اپنے وسیب دے لوکاں دے عین مطابق پنجابی لفظاں دے ڈھیر آسان لفظ ورتے نیں۔

حضرت نوشہ پیر نیں اسلام دیاں بنیادی تعلیمات، اخلاق، عبادت، تصوف، تے نفس دی اصلاح بارے بڑی سادہ تے فہم زبان ورتی اے۔ تے ایہناں دے واعظاں وچ اسلامی شرح دی پوری پوری عکاسی بیان ہوئی اے۔ ایہناں وچ کافراں تے مومنناں دے موت ویلے دے حالات، حضرت موسیٰ تے فرعون دا واقعہ، حضرت موسیٰ دا سوٹے (عصا) دے معجزے، دلاں دی صفائی، اللہ پاک دیاں قدرتیاں، توبہ دی راہ، قیامت دے احوال، سیدھا راستہ، حضرت صالح علیہ اسلام دا واقعہ تے سائیں والیاں دی برخلافی بارے لکھیاملد اے۔ نوشہ پیر توں بعد جیہڑا نثر دا نمونہ ساڈے سامنے آوند اے۔

"رسالہ بولہل نماز جیڑا حافظ برخوردار ہوراں ۱۱۳۲ھ (۱۷۲۰ء) وچ لکھیا جس نوں پروفیسر احمد حسین احمد قریشی قلعہ اداری مرتب کیتا۔ جس نوں مکتبہ ظفر ناشر قرآنی قطعات گجرات والیاں پہلی وار ۱۹۷۴ء نوں چھاپیا" (۱۵)

ایہ لکھ کے حافظ برخوردار نے پنجابی نثر وچ ڈھیر سارا اودھا کیتا۔ تے پنجابی نثر دی ایس ریت نوں جیوندیاں جاگدیاں رکھیا۔ ایس بارے شرافت نوشاہی نیں اپنی کتاب مواعظ نوشہ پیر وچ لکھدے نیں:

"ایدوں پیچھے ۱۱۳۲ھ وچ حافظ برخوردار ہوراں "بھول نماز" لکھ کے ایس ریت نوں جیوندیاں جاگدیاں رکھیا۔ پر مینوں بڑا رنج اے جے اے دویں کتاباں اج توڑی کسے دی نظری نیں بیناں تے ناں ای ایہناں دی کسے پڑچھول کیتی اے۔ حضرت نوشی پیر دیاں سمجھاویناں سید شریف احمد شرافت ہوراں کول نیں تے بھول نماز دارسالہ ساڈے اپنے کتاب خانے وچ اے" (۱۶)

رسالہ بولہل نماز وچ حافظ برخوردار نیں لکھی تے ایہ رسالہ فقہ حنفیہ دے فرقے داک رسالہ اے۔ جیندے وچ وضو تے نماز دے فرائض، سنتاں، واجب تے مستحب، مکروہات تے مفسدات جے مسئلے

درج میں۔ ابہندے وچ نماز دے اہمیت تے فضیلت، وضو کرن دا طریقہ، غسل دے احکام، اذان تے اقامت، پنج وقت دیاں نمازاں دا طریقہ، نماز دیاں سنتاں، فرضاں، واجبات تے دعاواں تے مختصر دینی نصیحتاں، ایمان طہارت تے عبادت بارے بنیادی تعلیمات دیتیاں گئیاں نیں۔ تے ایہ رسالہ نثری انداز وچ لکھیا گیا اے۔

رسالہ بوبل نماز توں بعد امیر خسرو دیاں نثری انداز وچ بھارتاں ملدیاں نیں۔ امیر خسرو وی بابا فرید دے دور دے نیڑے تیزے دے ای لگدے نیں تے اوہناں نیں نثری انداز وچ بھارتاں لکھیاں ملدیاں نیں۔ اکھیا جاندا اے کہ امیر خسرو بابا فرید دے شاگرد تے خواجہ نظام الدین اولیاء دے مرید سن۔ ایس بارے شفقت تنویر مرزا اپنی کتاب پنجابی ادب وچ لکھدے نیں:

"امیر خسرو (۱۲۵۲ - ۱۳۲۵ء) بابا فرید دے شاگرد تے داماد خواجہ نظام الدین اولیاء دے

مرید سن، آپ وی ملتان تے سامانہ (انبالے دے نیڑے) رہ چکے سن" (۱۷)

ہن ایس گل نوں ویکھ کے اندازہ لایا جاسکدا اے کہ امیر خسرو بابا فرید دے دور وچ ای پیدا ہوئے۔ امیر خسرو بارے اک گل مشہور اے کہ غازی الملک تغلق شاہ تے نصیر الدین تغلق دی لڑائی بارے اک وار پنجابی وچ لکھی پر اوہ وار اے تیک لکھی نیں۔

امیر خسرو دیاں کجھ بھارتاں توں اوس دور دا کجھ عکس معلوم کرنے ہاں کہ واقعہ ای اے بھارتاں اوس دور دیاں ای نیں کہ بعد دیاں۔ اے بھارتاں شفقت تنویر مرزا نے اپنی کتاب پنجابی ادب وچ لکھیاں نیں ملاحظہ کرو:

"چار تھم چلدے جان دودیوے بلدے جان دوکھے جھلدے جان اگے بھومیاسپ لیندا جائے"

اک ہور مثال ویکھو: "پاروں آیا بابا لشکری، جاند اجاند اگر گیا مشکری (ڈیو)" (۱۸)

اپہنناں بھارتاں نوں ویکھیاں اندازہ ہوند اے کہ اے ملتان لہجے وچ ای لکھیا ہو یا نیں پر اگر بابا فرید دے مسئلیاں نوں ویکھیا جاوے جہیز ۱۶ ویں ۱۷ ویں صدی وچ لکھے گئے نیں اوہناں دا اسلوب کجھ ہور طرح دا اے۔ پر جے اگر بھارتاں نوں ویکھیا جاوے تاں اے ایس دور دیاں لگدیاں نیں اے ہوسکدا وے کہ اے بھارتاں سینہ بہ سینہ چلدیاں چلدیاں آج دے ملتان لہجے وچ منتقل ہو گئیاں ہوں۔

ایس توں بعد ہون جیہڑے پنجابی ادب وچ نثر دے نمونے ملدے نے اوکھی روٹی دے نیں۔ پکی روٹی مولوی غلام رسول ہوراں دی لکھت اے جیہیں وچ اسلام دے بنیادی مسئلیاں نوں آسان تے عام فہم

پنجابی زبان وچ بیان کیتا گیا اے۔ اس کتاب وچ کل ۴۶ مسئلے بیان کیتے گئے نیں۔ تے پکی روٹی کوئی پنجاہ، سٹھ ورھے پہلاں بالال بچیاں نوں مستیاں مدرسیاں وچ پڑھائی جانندی سی۔

پکی روٹی قدیم پنجابی نثر دیاں کتاباں وچ شامل اے تے ایس کتاب دا بنیادی مقصد عام لوکاں نوں اوہناں دی اپنی زبان وچ دین دیاں گلاں سمجھاؤنا تے پہنچانا اے۔ ایس کتاب وچ دینی مسائل نوں اک روانی نال عام لوکاں تائیں اپڑیا گیا۔ ایہندے وچ اسلام دیاں بنیادی تعلیمات، اخلاقیات، عبادتاں تے روزمرہ دی زندگی دے دینی اصول بیان کیتے گئے نیں۔ اے کتاب لکھن دی لوڑ اودوں پکی جدوں عربی تے فارسی عام لوکاں دی سمجھ وچ نہیں سی آؤندی۔ اودوں ایس طرح دیاں کتاباں نیں عام لوکاں وچ دینی تعلیمات دا شعور پیدا کرن وچ مدد فراہم کیتی۔

ایس کتاب دے اسلوب دی گل کرے تاں ایس وچ اصلاح، نصیحت دارنگ موجود اے۔ ایہنوں پڑھن آلے قاری نوں انج لگدا اے جیویں جیویں مصنف (لکھاری) بڑے نرم انداز وچ بدی توں روکن دی، نیکی اختیار کرن دی، چنگے اخلاق دی تے عبادت دی پابندی کرن دی تلقین کر ریا ہوئے۔ ایہندی عبارت وچ روانی ایڈی سادہ وے کہ پڑھن آلے دے ول وچ سما جانندی اے۔ پکی روٹی دے اصل متن نوں ملاحظہ کرو:

"جیکو پچھی بسم اللہ دے معنی کھڑے ہین توں اکھ جی ایہ شروع کرناں ہاں میں ایس کتاب نوں نال خُدا تعالیٰ جیہڑا روزی دیندا ہے جی نوں وچہ دنیا دے اتے پختیگا مومنان نوں نہ کافراں نوں دھاڑے قیامت دے جیکو پچھی توں بندہ کسدا ہین توں اکھ خُدا تعالیٰ دا جیکو پچھی توں امت کسدی ہین توں اکھ جی حضرت محمد رسول اللہ ﷺ دی" (۱۹)

پکی روٹی توں بعد ایس طرح دیاں ہو روی کافی کتاباں لکھیاں گئیاں۔ جہیناں وچوں مسی روٹی تے مٹھی روٹی ورگیاں کتاباں شامل نیں۔ پر ایہ کتاباں پکی روٹی جنیاں مشہور نہ ہوئیاں۔ ایس توں علاوہ ہور وی ڈھیر ساریاں کتاباں لکھیاں گئیاں جہیڑیاں مدرسیاں وچ پڑھایاں وی جان دیاں ریاں پر پکی روٹی دے سامنے اے اپنا ڈیواناں بال سکلیاں۔

اوپر لئی کھوج توں اے سٹہ نکدا اے کہ قدیم پنجابی نثر پنجابی ادب دی تاریخ دا نہایت اہم حصہ اے۔ ایہ نہ صرف زبان دے ارتقادی عکاسی کردی اے بلکہ پنجاب دے سماجی، ثقافتی، مذہبی تے فکری رجحانات نوں وی محفوظ رکھدی اے۔ قدیم پنجابی نثر وچ صوفیانہ تعلیمات، مذہبی عقائد، اخلاقی اقدار، لوک

دانش تے عوامی زندگی دے مختلف پہلوؤں دا اظہار ملدا اے۔ قدیم پنجابی نثر پنجابی زبان دے ابتدائی روپ نوں سمجھن وچ مدد دیندی اے۔ اس توں زبان دے ذخیرہ الفاظ، محاوریاں تے اسلوب بارے معلومات حاصل ہوندیاں نیں۔ ایس نے پنجاب دے رسماں تے رواج، تہذیب، رہن سہن تے لوک روایاں نوں محفوظ رکھن وچ مدد دتی تے قدیم دور دی معاشرتی زندگی دے کئی پہلو اس نثر راہیں سامنے آئے۔ ایس وچ صوفیاء تے مذہبی مفکراں دیاں تحریراں انسان دوستی، محبت، رواداری تے اخلاقیات دا درس دیندیاں نیں۔ قدیم پنجابی نثر اس دور دے سیاسی، سماجی تے مذہبی حالات نوں جان دا اہم ذریعہ اے۔

قدیم پنجابی نثر نے پنجاب دے فکری ماحول اُتے گہرے اثرات مرتب کیتے۔ انسان دوستی، محبت، اخوت تے برداشت دے تصورات عام ہوئے۔ مذہبی تنگ نظری دے خلاف اعتدال پسند سوچ پیدا ہوئی۔ سچائی، دیانت داری، عاجزی تے خدمتِ خلق دی تلقین کیتی گئی۔ فرد نوں بہتر انسان بنن دی ترغیب ملی۔ مذہبی تے معاشرتی مسائل بارے عوام وچ شعور پیدا ہويا۔ پنجابی زبان وچ علم دی ترسیل آسان ہوئی۔ مختلف مذہباں تے طبقات وچ محبت تے بھائی چارے دا پیغام عام ہويا۔ صوفیانہ نثر نے انسانی مساوات دا تصور مضبوط کیتا۔ معاشرتی برائیاں مثلاً ظلم، نا انصافی تے طبقاتی فرق اُتے تنقید کیتی گئی۔ عوام نوں اپنے حقوق تے فرائض دا احساس ہويا۔ پنجاب دی تہذیب، روایات تے لوک دانش نوں فروغ ملیا۔ پنجابی معاشرے دی اجتماعی شناخت مستحکم ہوئی۔ قدیم پنجابی نثر نے جدید پنجابی نثر لئی بنیاد فراہم کیتی۔ بعد دے ادیبوں نے انہاں روایات توں رہنمائی حاصل کیتی۔ سادہ، رواں تے عوامی زبان دا استعمال فروغ پایا۔ محاورے، اکھاں تے لوکائی بیان نثر دا حصہ بنے۔ مذہبی، صوفیانہ، تاریخی تے تعلیمی نثر دیاں مختلف صورتاں سامنے آئیاں۔ پنجابی ادب وچ نثری روایت مضبوط ہوئی۔ بعد دے ادیبوں نے قدیم نثر دی روایت نوں آگے ودھایا تے جدید موضوعات نوں شامل کیتا۔

قدیم پنجابی نثر پنجابی زبان تے ادب دا قیمتی سرمایہ اے۔ اس نے نہ صرف پنجابی زبان دی تشکیل تے ترقی وچ بنیادی کردار ادا کیتا بلکہ پنجاب دے فکری، سماجی تے ثقافتی شعور نوں وی جلا بخشی۔ صوفیانہ تعلیمات، اخلاقی اقدار، انسانی مساوات تے ثقافتی شناخت دے فروغ وچ قدیم پنجابی نثر دے اثرات آج وی نمایاں طور اُتے محسوس کیتے جاسکدے نیں۔ اس لئی قدیم پنجابی نثر جیوں کہ پکی روٹی، بول نماز، واعظ نوشہ پیر، مسئلے شیخ فرید جی کے دا مطالعہ پنجابی ادب دی روایت، تاریخ تے فکری ارتقاء نوں سمجھن لئی بے حد ضروری اے۔

حوالے

1. <https://rekhtadictionary.com>

۲. پلاک ڈکشنری، پنجابی توں پنجابی، ستویں جلد (لاہور: پنجاب انسٹیٹیوٹ آف لینگویج آرٹ اینڈ کلچر، ۲۰۱۸ء) ص ۵۹۵۵
۳. حافظ برخوردار مرتب پروفیسر احمد حسین احمد قریشی قلعہ داری، رسالہ بویل نماز (گجرات: مکتبہ ظفر ناشر قرآنی قطعات ۱۹۷۴ء) ص ۱۶
۴. پروفیسر ڈاکٹر نبیلہ رحمن، مسئلہ شیخ فرید کے (لاہور: پنجابی سلیکھ تے ریتل سار جامعہ پنجاب، ۲۰۲۱ء) ص ۳۹
۵. شرافت نوشاہی، مواعظ نوشہ پیر (لاہور: فیاض پرنٹنگ پریس، ۱۳۸۸ھ) ص ۸
۶. ایضاً، ص ۷
۷. ایضاً، ص ۷
۸. ایضاً، ص ۶-۷
۹. پروفیسر ڈاکٹر نبیلہ رحمن انٹرویو، ۶ جون ۲۰۲۶
۱۰. پروفیسر ڈاکٹر نبیلہ رحمن، مسئلہ شیخ فرید کے (لاہور: پنجابی سلیکھ تے ریتل سار جامعہ پنجاب، ۲۰۲۱ء) ص ۳۹
۱۱. ایضاً، ص ۳۲
۱۲. ایضاً، ص ۱۴-۱۵
۱۳. ایضاً، ص ۱۵
۱۴. شرافت نوشاہی، مرتب، مواعظ نوشہ پیر (لاہور: فیاض پرنٹنگ پریس، ۱۳۸۸ھ) ص ۵۲-۵۳
۱۵. حافظ برخوردار مرتب پروفیسر احمد حسین احمد قریشی قلعہ داری، رسالہ بویل نماز (گجرات: مکتبہ ظفر ناشر قرآنی قطعات ۱۹۷۴ء) ص ۲
۱۶. مواعظ نوشہ پیر، مرتب، شرافت نوشاہی، (لاہور: فیاض پرنٹنگ پریس، ۱۳۸۸ھ) ص ۸-۹
۱۷. شفقت تنویر مرزا پنجابی ادب (لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ ۱۵/۱۷ آؤٹ فال روڈ، سنت نگر، ۱۹۹۵ء) ص ۷۷
۱۸. ایضاً، ص ۴۸
۱۹. پکی روٹی، مرتب، ڈاکٹر شہباز ملک، (لاہور: عمر بک سینٹر) ص ۱

